

**De la postergació laboral a la
protecció patrimonial
arquitectònica a inicis del segle
XIX. El cas de l'església de Sant
Martí de Vilaverd**

Anna-Isabel **Serra Masdeu**

De la postergació laboral a la protecció patrimonial arquitectònica a inicis del segle XIX. El cas de l'església de Sant Martí de Vilaverd

Anna-Isabel **Serra Masdeu**

*annaisabel.serra@urv.cat

Resum: A començament del segle XIX els vilavertins decidiren construir una nova església parroquial per substituir la que llavors tenien. La qüestió és que un cop comprats els terrenys per ampliar l'edifici, la persona encarregada d'arreglar la taba, és a dir, les capitulacions de la futura fàbrica, fou la primera que va aplaçar el projecte en diverses ocasions, per la qual cosa aquella decisió contrària a la voluntat de tot el poble, va permetre conservar al llarg dels segles l'edifici del segle XII.

Paraules clau: Vilaverd, arquitectura religiosa, segle XIX

Introducció

A les primeries del segle XIX eren poques les poblacions de la Conca de Barberà, que no havien aixecat de nova planta, ampliat o reformat (d'una manera o altra) la seva església parroquial al llarg de les darreres dècades del segle XVIII. Al traspasar el nou segle només construïrien nous temples els pobles que veritablement no ho havien pogut fer anys enrere, doncs, llavors tenir l'església en bones condicions s'havia convertit en una necessitat més que urgent. A començaments del mil huit-cents, tant a zones de la Conca com de l'Alt Camp només invertirien en esglésies parroquials nuclis més aviat petits i que havien tingut un altre ritme de creixement o que van posposar la construcció d'un nou edifici fins que es vegessin capaços de dur-la a terme. Per exemple, l'església parroquial de Vallclara es beneïa el 1814 o l'església de Glorieta (avui nucli agregat del terme municipal de Passanant i Belltall) que llueix la mateixa data a la seva clau de la porta d'accés. A l'Alt Camp els fidels de Masmolets o Fontscaldes engegaven tots els protocols necessaris per aconseguir una nau de gran cabuda i de major seguretat que la que tenien, però ho iniciaren durant la primera dècada del s. XIX. Si bé la febre constructiva havia minvat, no havia variat la gestió burocràtica de propiciar aquelles enormes empreses; se seguia el mateix procediment que segles enrere. Pel mig, altres esdeveniments

històrics com la Guerra del Francès, aturaren treballs, previsions de creixement i esforços artístics i comunitaris de tot tipus¹.

El continu creixement demogràfic de Vilaverd al segle XVIII

Vilaverd va mostrar, com la resta de pobles de la Conca de Barberà, un notable increment de la seva població que frenaria ja entrat el segle XIX. Així, al 1738 a Vilaverd hi havia 90 focs i a la meitat del segle XVIII es comptabilitzen 134 famílies². Els darrers anys del mil set-cents foren d'expansió demogràfica i constructiva. Segons el cens de Floridablanca, el 1787 hi havia 793 habitants, creixement molt superior a la mitjana de la Conca de Barberà³. Al llarg del s. XVIII el poble va alçar noves construccions a la vora del camí ral (lloc corresponent a la coneguda com Carretera) o nous edificis a les Masies o Viles Noves⁴. Segons Francesc Cortiella la població es va mantenir d'una manera estable fins els primers anys del segle XIX davallant fins gairebé a 500 habitants els anys trenta⁵. Pel 1804-05 les sèries censals donaven per Vilaverd un total de 182 veïns⁶.

L'església de Sant Martí de Vilaverd des de la història de l'art

El temple de Vilaverd és un edifici encara massa desconegut a nivell històrico-artístic relatiu a l'època moderna i contemporània. Francesca Español situa la construcció de l'església a la segona meitat del segle XII. Tal com ella indica la primera menció del temple apareix a la butlla adreçada per Celestí III el 1193 a l'arquebisbe de Tarragona⁷. Inicialment el temple podria haver tingut una sola nau amb capçalera plana però comenta que la volta primitiva (de mig punt i lleugerament apuntada) s'ha mantingut en els tres primers trams de l'església actual. Els arc torals corresponen a uns enguixats posteriors. L'arc adovellat de la porta d'entrada que té una motllura disposada com un guardapols és l'original⁸. Aquesta autora la relaciona amb altres esglésies com ara la de Sant Jaume dels Prats o la de la Goda (Anoia).

Cortiella citava una capitulació feta el 22 d'agost de 1604 entre el poble de Vilaverd i el mestre Pau Esteva, pintor vallenc perquè aquest pintés el Crucifix i la capella del Sant Crist. El vallenc havia de pintar cinc figures: Santa Maria, Sant Joan, Santa Magdalena i dos disciplinats (deixebles) a més de mostrar alguns símbols al·legòrics. L'artista cobraria, per tot plegat, 14 lliures⁹. El 1689 es construïa un altar dedicat a la Mare de Déu de la Serra. Poc després, els jurats de Vilaverd, Gabriel Òdena, Magí Miró i Joan Cartanyà encomanaven una campana a Joan Morató de Valls, el qual rebria divuit lliures per aquesta feina¹⁰. Ja al segle XVIII, el 26 de setembre de 1714 els jurats Pau Oller, Bonaventura Callau i Bernat Torrell i el rector Francesc Vilamajor van demanar a l'escultor Isidre Espinalt que els hi fes un sagrari per 28 dobles¹¹.

Segons Bassegoda l'església va rebre l'impacte de l'explosió de dos obusos durant la Guerra Civil¹². Els primers dies de la conflagració es van cremar els cinc retaules de l'església¹³. Al Museu Diocesà de Tarragona es conserva un retaule dedicat a Sant Martí vinculat, tal com indica Sofia Mata, amb el treball del pintor montblanquí Cristòfor Hortonedà¹⁴. La darrera restauració de l'edifici data de 1997.

Algunes visions de l'església de Sant Martí al segle XVIII

L'opinió d'alguns viatgers i religiosos que van poder veure l'edifici a les acaballes del segle XVIII deixen entreveure quin era l'estat d'aquell monument. El baró de Maldà (Rafael d' Amat i de Cortada, Barcelona 1746-1819) va veure aquesta església en el transcurs d'un dels seus viatges. La veritat és que, segons la seva peculiar opinió, l'edifici no presentava massa bones condicions o almenys no tenia torre per les campanes¹⁵: «(...) passàrem per un lloch nomenat Vilabert, que-m paragué ser del temps de Matusalem per lo tant rònach o vell. Y las campanas de aquella iglésia, per falta de campanar, quedàban penjadas dintre de una porxada». Possiblement, doncs, l'edifici ja necessitès d'alguna consolidació important. El baró va continuar en direcció a Montblanc descrivint el pas pels carros que presentava un estat deficient i que relata amb ironia¹⁶: «Las roderas y rocas, unida la pujada, fèyan fer a la berlina uns patims-patams que a més nos la estrellan del tot. Y per no quedar nosaltres estrellats per tota la vida ab tals tostorrots, caminàbam y ab això nos ahorràrem de saltar dintre com una pilota, donant-nos don Pepe Alda y yo algun cop de cap (...)». Mentre, el baró de Maldà en aquell mateix trajecte es sorprenia de l'església de Solivella i del seu campanar gairebé recent construït.

El llibre de les visites pastorals de Vilaverd també presenta l'església parroquial com un edifici amb una teulada força debilitada al llarg dels anys. El 27 d'octubre de 1772 l'arquebisbe Joan Lario ordenava als membres de l'ajuntament que procuressin com més aviat millor que es revisés la teulada de l'església perquè impedís que les aigües no entressin a les parets i voltes. Quatre anys més tard, al vint de novembre de 1776 calia refer el terra de l'església i reparar els murs i voltes de l'edifici que amenaçaven ruïna i s'animava al rector, l'ajuntament i la població que construís un edifici nou. El dia 22 de maig de 1828 s'insistia en reparar i netejar les parets i la teulada de l'església, per tant, els problemes estructurals de l'edifici no s'havien resolt¹⁷. I al segle passat la imatge que oferia l'església i els voltants no diferia massa de la que mostraven els anteriors segles¹⁸: «Els murs del cementiri, i la rectoria, arrambats al temple, presenten un aspecte rònc, però amb escaients combinacions de llum. Per dissort una mal entesa restauració perjudica el to de vellúria que tan plau als excursionistes. L'interior, d'una sola nau amb creuer, mostra en la part de l'Evangeli un altar dedicat a Santa Llúcia, amb pintures gòtiques difícils d'estimar per manca de llum».

Les gestions iniciades

Els feligresos de Vilaverd van acordar el 1806 l'aplicació d'un quinzè per afrontar les possibles despeses originades per la nova fàbrica¹⁹. Es conserven diverses cartes en el fons de la família Moragues que tenia possessions en aquell nucli i que ens ajuden a entendre com es van plantejar els primers passos per l'església. Un dels membres d'aquella família convenia amb el rector de passar a reconèixer l'església amb un mestre de cases, inicialment no anotat. Alhora es plantejava de parlar amb el sogre de Josep Moragues per saber què calia fer amb els sobrants del comú per destinar-los a l'església. La gestió de la burocràcia d'aquesta obra devia ser força lenta perquè a cinc d'octubre de 1806 el batlle, els regidors i altres particulars es van presentar a casa del rector Bertomeu Torrelles per demanar que si el senyor Moragues podia pujar abans del dijous següent, perquè aquell dia es començaria a veremar. La carta desprèn la il·lusió que mostrava tot el poble per avançar aquella obra comunitària. Uns dies més tard, el deu d'octubre de 1806 el rector insistia en el fet de realitzar una propera visita i, com anècdota, explica que havien tingut uns dies molt dolents a causa del mal temps. Aquell mateix dia el va visitar el senyor Boada, possiblement un veí local qui més endavant se li compraria un terreny per eixamplar l'església. Dos dies després el rector va anar casa per casa a fer una llista dels que participarien en aquella empresa. El rector diu que els que feien falta són els que ja havien anat a dormir aviat perquè aquell dia havien anat a treballar²⁰.

Altar del Sant Crist a Vilaverd (Biblioteca de Catalunya. Fons Salvany).

Un any després s'havien fet gestions però no totes ni les principals. En una carta de l'ú de desembre de 1807 es diu que es van pagar a Boada, 825 lliures pel lloc i que li quedarien a deure 225 lliures del total de les 1.050 lliures que va costar la terra i la pallissa. Pau Forès havia d'arreglar el contracte però com diu el document va fer passar als habitants del lloc amb promeses, cosa que va desanimar als feligresos. El rector Torrelles animava a Moragues, que durant força temps no havia estat al poble li recordés al mestre Forès que hi anés com més aviat millor.

Entre aquestes cartes hi ha una anotació, sense data, que indica qui eren els administradors de l'obra: el rector, Josep Moragues (habitant a Valls), i Pere Oller, Magí Batlle, Joan Rossell i Francesc Anglès, tots de Vilaverd. Mentre, el poble no es posava d'acord a l'hora de situar la nova església i el rector va cridar als caps de casa a la rectoria per acordar de fer anar al poble dos arquitectes perquè diguessin quin seria el millor emplaçament per situar el monument. També se'ls proposava que si s'obtenia el permís de l'arquebisbe per treballar els dies festius, participarien en les tasques de construcció de l'edifici. Els caps de casa que van dir que hi assistirien (no queda clar si per treballar o a la reunió) foren els següents: Francesc Andreu, Martí Torrell, Joan Soler, Jaume Muster, Pere Bover, Joan Cartanyà, Martí Soler, Josep Alsina, Josep Òdena, Magí Batlle, Josep Camell, Ramon Folc, Francesc Panadès, Joan Alsina, Martí Riber, Francesc Anglès, Joan Rossell, Pere Oller, Francesc Rossell, Josep Vallverdú, Enric Perxes, Martí Torrell, Francesc Cartanyà, Francesc Català, Francesc Alsina, Martí Català, Antoni Cartanyà, Martí Muster, Salvador Cartanyà, Ramon Martí, Joan Cartanyà, Francesc Muster, Francesc Miró, Francesc Pinyol, Lluís Panadès, Martí Òdena, Josep Soler, Joan Oller, Josep Cartanyà, Joan Serra, Francesc Ferrer, Josep Òdena, Josep Contijoc, Bonaventura Alsina, Jaume Miró, Ramon Vilamajor, Miquel Capdevila, Josep Plana, Martí Miró, Ramon Contijoc, Pere Magrinyà, Ramon Roig, Ramon Miquel, Josep Miret, Miquel Pinyol, Jaume Òdena, Antoni Òdena, Antoni Breda, Bernat Cartanyà, Josep Soler, Josep Miró, Ramon Robuster, Antoni Òdena, Salvador Cartanyà, Pere Martí, Esteve Cartanyà, Josep Saperes, Francesc Vinyes, Jaume Rosic, Pau Oller, Llorenç Òdena, Francesc Andreu, Pere Alsina, Gabriel Rossell, Serafí Òdena, Joan Òdena, Joan-Pau Cartanyà, Josep Òdena, Ramon Soler, Pau Garlandí, Ramon Serra, Francesc Plana, Isidre (?), Joan Oller, Ramon Sans, Josep Folc, Martín Alsina, Pau Abelló, Martí Miró, Josep Miret, Pau Cartanyà, Mateu Breda, Gabriel Rossell, Antoni Català, Ignasi Cartanyà, Martí Pinyol, Joan Cartanyà, Pere Cartanyà, Martí Camell, Pere Cartanyà, Francesc Andreu.

Als diversos manuals notariais consultats no apareixen altres documents vinculats amb la futura fàbrica. Fins al moment només es coneix l'escrit registrat per validar el quinzè. Aquestes notícies es deuen, doncs, a la correspondència privada de l'hisendat vallenc, Josep Moragues que va tenir cura de guardar-la i per això es coneix aquest projecte aturat en el temps.

Sobre el citat Pau Forès es coneix a un mestre de cases que va dibuixar el 1789 un nou campanar per l'església parroquial de sant Joan de Valls²¹.

Aquest mestre del que se'n saben pocs detalls podria pertànyer a una coneguda família de constructors vallencs. D'entre aquests apareix, i força, el nom del mestre de cases Josep Forès (ca. 1733) per haver realitzat nombroses empreses constructives. Possiblement Forès fos un parent d'aquest altre mestre d'origen vallenc. Per exemple, entre altres obres Josep Forès i els fusters vallencs Jacint Cases i Miquel Cases atorgaven poders a l'oficial Joan Elies, de Tarragona, perquè els representés²². Forès rebia 74 lliures i set sous per una feina que féu amb el fuster Joan Coll (el qual rebria 14 lliures i tres sous) per les obres contractades a l'església o capella de Nostra Senyora de l'Hospitalet i casa annexa a la mateixa (Celma)²³. El mestre se'l sol·licita, per exemple el vint de desembre de 1780 conjuntament amb Pere de Ricard i Roig, natural del Milà i veí de Tarragona per fabricar un molí paperer unit a un altre molí fariner. Aquest edifici se situaria vora el riu Francolí²⁴. Forès va supervisar amb Cristòfor Guinovart, de 48 anys, de Constantí, a 14 d'agost de 1769 un portalí i una volta que un particular havia aixecat tapant la visual de l'església i calia enderrocar-los per no interferir a les processons i donar més visibilitat a l'església²⁵. Però totes aquestes actuacions n'albiren altres de més grans i continuades.

De la postergació a la protecció

Les discrepàncies entre comitents, contractats i els feligresos en general eren més que freqüents a l'hora de construir un temple parroquial. No sempre els professionals de l'arquitectura tenien una actuació exemplar amb qui els contractava. L'atzar en el devenir constructiu d'una fàbrica ho permetia tot: des de cancel·lacions de contractes imprevistes, fugides de mestres de cases a altres obres perquè no els pagaven quan tocava, tabes que no se seguien al peu de la lletra tal com estaven estipulades, etc.

Aquella empresa va topar amb un segon inconvenient decisiu que el va frenar de manera radical: l'arribada de la Guerra del Francès. El 1809 per exemple Reding, capità general de Catalunya, va passar per Vilaverd i l'estret de la Riba i l'any següent, el 1810²⁶, els exèrcits francesos travessaven el mateix lloc al desplaçar-se a Montblanc²⁷, per tant, el nucli, per la seva situació, va viure d'una manera molt propera els moviments de les tropes²⁸. La guerra, a banda de pèrdues humanes i materials al poble, va comportar una epidèmia de tifus l'any 1809 i una posterior fam el 1812²⁹.

A la documentació eclesiàstica consultada no apareixen clàusules que contemplassin servir els vells temples que quedaven obsolets. Possiblement enderrocar els edificis rònecs o mig rònecs era la solució més idònia per evitar problemes amb un patrimoni que s'havia convertit en perillós. Són pocs els casos que els rectors es posicionaven per conservar els edificis medievals i fer-ne un de nou al mateix poble o els rectors que rebutjaven l'esperit d'imposició acadèmic. De la mateixa manera es troba a faltar alguna veu favorable a no perdre el patrimoni que ja es tenia. Però, realment els sortia més

a compte econòmicament construir i ampliar un vell edifici i estudiar la manera d'encaixar nous i poderosos murs sobre d'uns de vells? Un espai sagrat servia per a un nou espai sagrat tot i que un cop finalitzat el nou temple es consagraria novament. Tot devia estar ben calculat a nivell econòmic ja que un dels temes que més preocupava als administradors d'una fàbrica i a les obreries en general era aprofitar els carreus i tot el que es tenia per estalviar al màxim: terreny de l'església i del cementiri, donacions de terrenys annexes a la fàbrica o compres, etc. Manca la troballa de més documentació que deixi sentir la veu de mestres de cases o dels feligresos en general en la qual surti a la llum l'opinió o discussió generada a partir dels partidaris de mantenir un edifici vell o fer-ne un de nou per estalviar jornals. Als ulls actuals sembla més ràpida la construcció d'un edifici de nova planta que segurament també suposaria menys pèrdua de temps i de problemes estructurals nascuts a l'hora d'ajustar les dues esglésies.

Entre els fils imprevisibles de l'atzar en quedava un que podia tenir un petit paper en la protecció del que havia de transformar el mestre de cases o l'arquitecte que havien de valorar a on aniria l'església nova. Dependria de qui elaborés les condicions de les capitulacions, de la predicció del rector i dels feligresos per un determinat element artístic del vell temple, i de la traça que s'aprovés. Una de les darreres paraules de cara a la salvaguarda quedava en mans del mestre de cases. En ocasions a les capitulacions es podia tornar a incorporar al nou edifici algun element que es preferia per algun motiu. A Picamoixons, a les capitulacions de 1779 durant una reforma per ampliar l'església, es demanava que es deixés la portalada major de l'església nova ampla per quan s'hagués d'assentar la portalada vella.

Conclusions

Caldria esbrinar les veritables raons de l'endarreriment del nou projecte per part de la persona contractada per iniciar-lo. Els professionals de l'arquitectura més valorats d'aquelles dècades no sempre podien absorbir tota la feina que se'ls encomanava i, sovint, aquesta s'havia d'adjudicar als seus col·legues de feina i companys d'ofici.

La presència de l'església de Sant Martí de Vilaverd implica obligatòriament pensar en la sort de les altres esglésies de la Conca que van ser substituïdes per les barroques i que van desaparèixer al construir les seves successores. La Conca de Barberà serva encara nombroses esglésies i ermites de procedència medieval que permeten endinsar-se en la història i patrimoni d'aquelles centúries. Possiblement l'estat de precarietat que mostraven altres edificis medievals enderrocats poques dècades enrere seria força semblant a l'església de Vilaverd, un temple eixamplat i transformat en nombroses ocasions tal com passava als altres temples de les rodalies. L'actual edifici es converteix en un testimoni monumental de la trama urbana del Vilaverd medieval i en una manera d'expressar

com s'aprofitaven les esglésies que s'anaven ampliant segons sorgien les necessitats de cada poble. No sempre es podia construir un temple nou.

Les visites pastorals empenyien a que es destruïssin aquests temples quan eren gairebé runes o amenaçaven la població local amb una estructura fràgil. Els arquebisbes donaven el seu suport per fer un nou temple sense avaluar les conseqüències que podia comportar perdre un monument artístic de gran vàlua. Les pintures i l'aixovar litúrgic es tornarien a reutilitzar, però es destruïa la memòria d'un edifici que havia conviscut i acompanyat a nombroses generacions de vilaverdins.

Com era lògic, la Guerra del Francès va deixar un rastre de silenci constructiu forçós ja que tallà les previsions de creixement de moltes de les localitats de la Conca. És cert que la construcció ja l'havia frenat a l'entrada de la nova centúria; s'acabaven els edificis començats pocs anys abans però les fàbriques més agosarades ja s'havien realitzat. Eren temps de millora puntual del patrimoni que es tenia i temps de consolidació d'altres obres necessàries per cada comunitat. A Vilaverd la suma de diverses casualitats va permetre d'aturar el temps de la seva fàbrica medieval.

Bibliografia

- AADD. *La Guerra del Francès a la Conca de Barberà (1808-1814)*, Montblanc, 2010.
- AMAT I DE CORTADA, Rafael d', *Miscel·lània de viatges i festes majors*. Editorial Barcino, (vol. I), Barcelona, 1994.
- BASSEGODA NONELL, Joan, *La arquitectura profanada*, Barcelona, 1990.
- CORTIELLA ÒDENA, Francesc, *Història de Vilaverd*. Vilaverd, 1982.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca. *L'arquitectura religiosa romànica a la Conca de Barberà i Segarra tarragonina*. Montblanc, 1991.
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, «Arquitectura religiosa», *Història de la Conca de Barberà*. Història de l'Art. Montblanc, 2008.
- FUENTES GASÓ, Manuel Maria/QUIJADA BOSCH, Joan Maria/SÁNCHEZ PIÉ, Neus. *Memòria del setge i ocupació de Tarragona*. Barcelona, 2012.
- GRAU PUJOL, Josep M./ GUAL VILÀ, Valentí/ PUIG TÀRRECH, Roser. *Noms i gent de la Conca de Barberà*. Barcelona, 1990.
- MATA DE LA CRUZ, Sofia. *La pintura del cinc-cents a la diòcesi de Tarragona (1495-1620). Entre la permanència del gòtic i l'acceptació del Renaixement*. Tarragona, 2005.
- PALAU DULCET, Antoni. *Guia de la Conca*. III, Barcelona, 1932.
- PUIGJANER GUAL, Francesc. *Historia de la villa de Valls, desde su fundación hasta nuestros días*. Imprenta Francisco Pellicer, Valls, 1881.
- SOLÉ OLIVÉ, Jaume. *Vilaverd*. Tarragona, 1999.
- ROSICH ANDREU, Joan. «L'església de Sant Martí s'està convertint en una joia» a *Vilaverd parla*, (Vilaverd) 34, (1997), p. 7-8.
- ROSICH ANDREU, Joan. «Vint-i-dos anys d'història d'una façana de l'església parroquial de Sant Martí de Vilaverd», *Vilaverd parla*, (Vilaverd) 17, (1993), p. 13-15.

Notes

- 1.- Voldria agrair les facilitats rebudes per part de l'arxiver vallenc Jep Martí.
- 2.- CORTIELLA, 1982, p. 128.
- 3.- Per un estudi detallat de la evolució de la demografia a Vilaverd cal veure la següent referència: GRAU/GUAL/PUIG, 1990, p. 52-53.
- 4.- CORTIELLA, 1982, p. 132.
- 5.- CORTIELLA, 1982, p. 132.
- 6.- GRAU/GUAL/PUIG, 1990, p. 35.
- 7.- ESPAÑOL, 1991, p. 353.
- 8.- ESPAÑOL, 2008, p. 71-72.
- 9.- CORTIELLA, 1982, p. 50 i 212.
- 10.- CORTIELLA, 1982, p. 50.
- 11.- CORTIELLA, 1982, p. 51.
- 12.- BASSEGODA, 1990, p. 179.
- 13.- SOLÉ, 1999, p. 62.
- 14.- MATA, 2005, p. 343.
- 15.- AMAT, 1994, p. 344. El llibre el va escriure el 1787 i els relats que ell exposa van des del 1770 a 1782.
- 16.- AMAT, 1994, p. 344.
- 17.- AHAT. *Llibre de Visites 1696-1974*, núm. 88, s/f. Les inversions i compra d'ornaments i algunes petites reparacions efectuades a l'església parroquial es relaten al Llibre de la Receptoría de Sant Martí, 1717.
- 18.- PALAU, 1932, p. 12.
- 19.- ACCB (Arxiu Comarcal Conca de Barberà), Fons Notarial Montblanc, reg. 19, 1806, f. 431r-432r.
- 20.- AMV (Arxiu Municipal de Valls), Fons Moragues, 7. 161-629.
- 21.- PUIGJANER, 1881, p. 255.
- 22.- AHT. Manual Notarial 708, 27 gener 1772, f. 97r.
- 23.- AHCV. Joan Andreu Calaf, 1775-77, f. 98r-99v.
- 24.- La Crónica de Valls, 20 desembre 1930, núm. 330, p. 3.
- 25.- Arxiu Comarcal Alt Camp (ACAC), Fons Notarial Valls, Manuel de Rafael Voltes, 14 agost 1769, f. 91r-v.
- 26.- CORTIELLA, 1982, p. 55.
- 27.- El 26 d'agost de 1810 el nucli estava invadit pels francesos tal com ho relaten els llibres de defuncions locals. FUENTES/QUIJADA/SÁNCHEZ, 2012, p. 434.
- 28.- L'impacte que va tenir la Guerra del Francès s'exposa, entre altres, a les següents monografies: AADD. La Guerra del Francès a la Conca de Barberà (1808-1814), Montblanc, 2010. FUENTES GASÓ, Manuel Maria/QUIJADA BOSCH, Joan Maria/SÁNCHEZ PIÉ, Neus. *Memòria del setge i ocupació de Tarragona*, Barcelona, 2012.
- 29.- AADD, 2010, p. 61.

Rebuda: agost 2015.

Valoració: Dr. Antonio Salcedo, professor titular del Departament d'Història i Història de l'Art (URV).

Acceptació: setembre 2015.